

พระอภัยมณี : ลักษณะเฉพาะแห่งยุคสมัย ความสืบเนื่องและบริบททางสังคม

จุไรรัตน์ รัตติโชติ

1. ประวัติและภูมิหลังของวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี"

นิทานคำกลอนเรื่อง "พระอภัยมณี" เป็นงานประพันธ์ของพระสุนทรโวหาร หรือสุนทรภู่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานว่าสุนทรภู่คงเริ่มแต่งเพื่อขายผีปากเลี้ยงตัวเองเมื่อตอนติดคุก เพราะเหตุมาสุราขาดขาดในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้วหยุดแต่งไป มาแต่งต่อจนจบบริบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 (ยุพธ แสงทักษิณ, 2533, 259) สุนทรภู่แต่งเรื่อง "พระอภัยมณี" โดยมีได้นำเนื้อเรื่องมาจากที่ใดโดยตรง หากเกิดจากการนำเอาความรอบรู้และประสบการณ์ชีวิตผสมผสานเข้ากับจินตนาการของตนเอง ด้วยเหตุนี้ทั้งเนื้อหาและแนวคิดจึงค่อนข้างแตกต่างจากวรรณคดีไทยในอดีต เรื่อง "พระอภัยมณี" มีพระอภัยมณีเป็นตัวละครเอกและเป็นแกนกลางของเรื่อง โดยมีตัวละครอื่น ๆ มาสัมพันธ์กับ พระอภัยมณีในลักษณะต่างๆ กันไป และได้ก่อให้เกิดปัญหาและความยุ่งยากซึ่งต้องแก้ไขกันไป ตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง ลักษณะเนื้อเรื่องของ "พระอภัยมณี" แปลกใหม่สนุกสนาน โดดเด่นพิสดารไม่ว่าจะพิจารณาในด้านเหตุการณ์ ฉาก ตัวละคร ฯลฯ แม้จะยังคงมีลักษณะเป็นเรื่องจักรๆ วงๆ อยู่บ้าง แต่ก็เป็นเรื่อง จักรๆ วงๆ ที่ได้รับการปฏิวัติเนื้อเรื่องเสียใหม่ให้ทันสมัย เช่นมีพระเอกเป็นศิลปิน มีนางเอกเป็นฝรั่ง เป็นต้น ความเป็นกวีที่ยิ่งใหญ่ของสุนทรภู่นั้นจะเห็นได้อย่างชัดเจนแม้จะพิจารณาจากวรรณคดีเรื่องนี้เพียงเรื่องเดียว

"พระอภัยมณี" เป็นวรรณคดีเอกของไทยเรื่องหนึ่งที่นักวรรณคดีและนักวิชาการทั่วไปให้ความสนใจหยิบยกมาศึกษาวิพากษ์วิจารณ์ในเชิงวิชาการกันอยู่เสมอในหลายแง่มุม แสดงให้เห็นว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่าเรื่องหนึ่ง นอกจากนี้แล้ววรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" ยังเป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในหลายแง่มุม ตลอดจนถึงเป็นวรรณคดีที่ปรากฏให้เห็นความสืบเนื่องจากวรรณคดีสมัยโบราณและมีอิทธิพลต่อวรรณคดีในสมัยต่อมาอยู่มากพอสมควร ดังนั้นวรรณคดีเรื่องนี้จึงมีคุณค่าที่น่าสนใจ

2. ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี"

สมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยทั่วไป หมายถึงช่วงเวลาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 คือประมาณ พ.ศ. 2325-2367 รวมเวลาทั้งหมด 42 ปี ส่วนลักษณะเฉพาะหรือลักษณะเด่น หมายถึง ลักษณะต่าง ๆ เช่น รูปแบบ เนื้อหา กลวิธี คุณค่า ฯลฯ ของวรรณคดีแต่ละสมัยที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดว่าวรรณคดีสมัยนั้น ๆ มีความแตกต่างจากสมัยอื่นอย่างไร ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" มีหลายด้าน ที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดมี 3 ด้านคือ 1. ด้านรูปแบบซึ่งหมายรวมถึง ฉันทลักษณ์ กลวิธี ภาษา ฯลฯ 2. ด้านแนวคิดและเนื้อหา 3. ด้านคุณค่า

ด้านรูปแบบ ในแง่ฉันทลักษณ์นั้นจะเห็นได้ว่า "กลอน" เป็นฉันทลักษณ์ที่ได้รับความนิยมมากที่สุดและมีพัฒนาการมาถึงขั้นสูงสุดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะใน ฉันทลักษณ์ประเภทอื่น คือ โคลง ร่าย กาพย์ ฉันท์ นั้นได้ถึงจุดสูงสุดแล้วในยุคสมัยก่อนหน้านี้ ดังนั้นกวีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงแม้จะแต่งวรรณคดีด้วยฉันทลักษณ์เหล่านี้ให้ดีเด่นเพียงใด ก็จะทำได้ดีที่สุดเพียงแต่การรักษามาตรฐานของงานอันเลิศนี้ไว้เท่านั้น ไม่อาจทำได้ดีกว่ายุคสมัยที่ผ่านมา กวีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงหันมาพัฒนาฉันทลักษณ์ที่ยังไม่ถึงจุดสูงสุดอย่างกลอน ความนิยมในคำประพันธ์ประเภทนี้ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สังเกตได้จากการที่งานชิ้นเอกของยุคนี้แต่งเป็นกลอนมากกว่าคำประพันธ์ประเภทอื่น ซึ่งมีทั้งนิทานคำกลอน กลอนนิราศ กลอนบทละคร ทั้งละครนอก ละครใน และกลอนเสภา เช่น "ขุนช้างขุนแผน" "อิเหนา" "รามเกียรติ์" และรวมทั้ง "พระอภัยมณี" ส่วนแต่งด้วยกลอนทั้งสิ้น

ลักษณะการประพันธ์กลอนของสุนทรภู่ใน "พระอภัยมณี" จัดได้ว่าเป็นส่วนที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการขั้นสูงสุดและลักษณะเฉพาะของการประพันธ์ในสมัยนี้ ซึ่งได้มีอิทธิพลมาถึงการประพันธ์กลอนในสมัยต่อมา พัฒนาการในการแต่งกลอนรูปแบบใหม่ก็คือการที่สุนทรภู่ได้ปรับปรุงวิธีการแต่งให้มีลีลาจังหวะกลอนต่างจากสมัยอดีต ซึ่งมักไม่เน้นสัมผัสที่เป็นสัมผัสสระเหมือนกับสัมผัสพยัญชนะ อีกทั้งจำนวนคำในวรรคก็ไม่แน่นอน โดยสุนทรภู่ได้กำหนดคณะและเพิ่มสัมผัสในที่ เป็นสัมผัสสระให้เป็นระบบ ดังจะเห็นได้ว่ากลอนแต่ละวรรคใน "พระอภัยมณี" ส่วนใหญ่จะมีจำนวนคำเท่ากันคือ 8 คำ คำที่ 3 ในวรรคสัมผัสกับคำที่ 4 ให้คำที่ 5 สัมผัสกับคำที่ 6 หรือ 7 ส่วนคำสุดท้ายของวรรคให้สัมผัสกับคำที่ 3 ของวรรคต่อไป และคำที่ 3 นี้จะส่งสัมผัสไปยังคำที่ 4 ส่วนคำที่ 5 ก็จะส่งสัมผัสกับคำที่ 6 และ 7 เป็นเช่นนี้ตลอดไปทุกวรรค

ตัวอย่างใน "พระอภัยมณี" เช่น เนื้อความตอนที่พระอภัยมณีได้ฟังนางวาสิ
เสนอนตนเป็นมเหสี บทกลอนตอนที่มีว่า

พระพิฆเนศวรเปรียบเห็นเฉียบแหลม ซึ่งมุ่งมาดปรารถนาของวาสิ	จึงอันแนบมกย่องให้ผ่องศรี จะเป็นที่อัศจรรย์ยศสุรางค์
---	---

จะเห็นได้ว่าการกำหนดคณะและสัมผัสสระภายในวรรคอย่างเป็นระบบทำให้
ลีลากลอนของสุนทรภู่ลื่นไหล คล่องจอง มีจังหวะสม่ำเสมอ ซอมนฟัง กลวิธีการประพันธ์
กลอนโดยใช้ สัมผัสใน เป็นกลวิธีการสร้างความประสานของเสียงให้ราบรื่นยิ่งขึ้น
ช่วยให้รู้สึกถึงความต่อเนื่องในวรรคเดียวกันและย้ำคำที่ส่งและรับสัมผัสให้เด่น
โดยมากคำเหล่านี้เป็นคำที่มีเสียงเน้นด้วย จึงมีความโดดเด่นเป็นพิเศษ

ลักษณะการประพันธ์ร้อยกรองที่เล่นกับสัมผัสในที่ปรากฏในวรรณกรรม
สมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นมีอยู่อีกหลายเรื่องและหลายตอน ไม่ได้มีแต่เฉพาะในวรรณกรรม
ของสุนทรภู่เพียงคนเดียว ลักษณะเช่นนี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและลักษณะ
เฉพาะยุคที่ช่วยเพิ่มความโดดเด่นของลีลากลอนในสมัยนี้ทั้งสิ้น เช่น ใน "สังข์ทอง"
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 และใน "นิราศพระแท่นดงรัง" ของนายมี

ดาวรายพรายพรางนำคำข้อย หักใบไม้ลงนอนกับตอนดิน	หวนละห้อยโหยจิตคิดดิวิล เขาลับลิ้นเสียงเงียบยะเยียบเย็น
--	--

แต่ในวรรณกรรมของสุนทรภู่ สุนทรภู่ได้ใช้การประพันธ์ในลักษณะนี้อย่าง
สม่ำเสมอ จนกลายเป็นลักษณะโดดเด่นและทำให้การประพันธ์กลอนพัฒนามาถึง
ขั้นสูงสุดและกลายเป็นลักษณะเฉพาะยุคไป

ส่วนทางด้านเนื้อหาและแนวคิดเห็นได้อย่างชัดเจนว่า "พระอภัยมณี" นั้นมี
ลักษณะของแนวคิดและเนื้อหาที่แสดงออกถึงลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมไทย
สมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้หลายลักษณะ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 : 240) ได้ตั้งข้อสังเกต
ไว้ว่า "วรรณกรรม สมัยต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเด่นชัดที่แสดงออกถึงแนวคิดแบบ
สังคมนิยมและมนุษยนิยม" ข้อสังเกตของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นสิ่งที่น่าสนใจในแง่การ
พิจารณาถึงลักษณะเฉพาะทางด้านแนวคิดและเนื้อหาของวรรณคดีไทยสมัยต้น
รัตนโกสินทร์เป็นอย่างมาก แต่คำว่า "สังคมนิยม" ในความหมายของนิธิในที่นี้นั้นหมาย

เอาเฉพาะแต่การมีลักษณะที่บ่งบอกถึงแนวคิดแบบสังคมนิยมที่เริ่มจะใกล้เคียงความ
เป็นจริงเท่านั้นไม่ใช่สังคมนิยมแบบในวรรณกรรมปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมส่วน
หนึ่งของต้นรัตนโกสินทร์มีเนื้อหาที่กล่าวถึงชีวิตที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงของคนใน
สมัยนั้นอยู่มาก ไม่ใช่เรื่องแบบจักรวาลที่กล่าวถึงฉากในป่าหิมพานต์ นรก สวรรค์
ที่ห่างไกลจากความเป็นจริงเช่นวรรณกรรมในสมัยก่อน ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่ใน
วรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่หลายเรื่องเช่น "ขุนช้างขุนแผน" "ราชาธิราช" "สามก๊ก"
และรวมทั้ง "พระอภัยมณี" ด้วย เนื้อหาของ "พระอภัยมณี" มีลักษณะที่อยู่
กึ่งกลางระหว่างวรรณคดีสมัยเก่ากับสมัยใหม่ อันเป็นลักษณะเฉพาะส่วนหนึ่งของ
วรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังจะเห็นได้ว่าเนื้อหาของพระอภัยมณีมีทั้งส่วนที่
คล้ายคลึงกับเรื่องจักรวาลที่แบบเดิมเช่นการเดินทางไปศึกษาเล่าเรียนของตัวเอง
ในตอนต้นเรื่อง และการพลัดพรากจากบ้านเมืองไปผจญภัยในลักษณะต่างๆใน
"พระอภัยมณี" มีทั้งตัวละครที่เป็นอมมนุษย์ เช่น ผีเสื้อสมุทร นางเงือก ปีศาจ ฯลฯ มีทั้ง
อาวุธวิเศษต่าง ๆ เช่นไม้เท้าวิเศษ แก้วตามีเสื้อคางคาว ฯลฯ เหมือนวรรณคดีโบราณ
แต่เนื้อหาของพระอภัยมณีก็มีส่วนที่แตกต่างจากวรรณคดีโบราณและใกล้เคียงกับ
ความเป็นจริงมากกว่า เช่น "ปี" อาวุธวิเศษของพระอภัยมณี มองในแง่หนึ่งปีของ
พระอภัยมณีคือของวิเศษที่มีอำนาจเหนือความเป็นจริงไม่ต่างจากอาวุธวิเศษใน
วรรณคดีสมัยเก่า แต่หากมองในอีกแง่หนึ่งเพลงปีของพระอภัยมณีนั้นอาจจะเป็น
สัญลักษณ์แทนความฉลาดในการเจรจาโดยอาศัยความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของ
มนุษย์ ดังจะเห็นได้ว่าในแต่ละตอนที่พระอภัยมณีเป่าปีนั้นล้วนมีเพลงออกมาเป็น
ถ้อยคำที่มีความหมาย อำนางและความศักดิ์สิทธิ์ในปีของพระอภัยมณีคือความหมาย
ของถ้อยคำเหล่านี้ที่พระอภัยมณีได้เจรจาออกมาผ่านเพลงปีที่ทำให้ผู้ฟังมีความรู้สึก
นึกคิดตามที่ตนต้องการ ดังเช่นเพลงปีที่เป่าในตอนที่พระอภัยมณีทำศึกกับนางละเวง
พระอภัยมณีเห็นว่าทางฝ่ายลังกาต่อสู้ติดพันอยู่จึงคิดไปโจมตี ครั้นได้ฤกษ์ก็เคลื่อน
พยุหยาตราเข้าตี ด้านแรกพระอภัยมณีมีชัย นางละเวงจึงสร้างกลไกล้อเอาทหารเมือง
ผลึกและรมจักรตลอดจนศรีสุวรรณและสินสมุทรตกอยู่ในค่ายกล พระอภัยมณีไม่รู้
จะแก้อย่างไรจึงเป่าปี เนื้อเพลงปีในตอนนี้มีว่า

วิภวทวิตถกจริตเสด็จสำเนียงสนับ
ให้หัววิกรมขานทรวงต่างวงวงง
พระโหยหวนครวญเพลงวังเวงจิต
ว่าจากเรือนเหมือนนกกามาจากรัง
ถึงยามค้าย่ำฆ้องจะร้องไห้
ไยยามตึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย
หนาวอารมณ์ลมเรี่ยเชื่อยเชื่อยขึ้น
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน

จึงทรงมีเม้าห้ามปรามณวงศ์
คนขยับยืนซึ่งตลิ่งหลง
ลิมนวงศรัยสู้เงียนูหึ่ง
ให้คนคิดถึงถิ่นกวีลหวิง
อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อค้อย
รำพึงโรฎจวนหวนละห้อย
น้ำค้างมี้อยเย็นฉ่ำที่อ้มพร
ระรวยรินรินรินกลืนเกรสร
จะลาวรรณอ้างว้างอยู่วังเวง

และในอีกตอนหนึ่งเป่าว่า

อยู่บ้านถิ่นสิ้นทุกข์เป็นสุขสุด
สามภักดิ์เจ้านายไม่วายเว้น

มายงพุทธชยาภักดิ์ถึงแดนเข็ญ
อยากไปเห็นถิ่นฐานบ้านเรือนเคย

ถ้าหากตีความว่าเพลงบิต่อความฉลาดในการเจรจาโดยอาศัยความรู้ความเข้าใจ ในธรรมชาติของมนุษย์มาใช้ประโยชน์แล้ว จะเห็นได้ว่าเนื้อความของเพลงบิตักมานี้สามารถสร้างความรู้สึกอันละเอียดอ่อนให้เกิดขึ้นแก่ผู้ฟัง ความเยือกเย็นอ้างว้างของน้ำค้างยามตึกคืน ความแจ่มใสของยามรุ่งอรุณ กลิ่นของดอกไม้ ความใกล้ขีดความเสน่หาของคนรักที่ปรากฏในเพลงบิตักล้วนแต่ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกที่อ่อนโยน อันนำไปสู่เมตตาจิตที่จะไม่มุ่งมาดปรารถนาในการก่อสร้างศรัทธา ดังที่ดวงมนจิตร์จำนงค์ (2540, 223) กล่าวว่า "สิ่งที่ปรากฏเด่นชัดในเพลงบิตักคือการหยั่งลึกถึงธรรมชาติของมนุษย์ ให้เห็นว่ามนุษย์ยังมีความอ้างว้างโดดเดี่ยวเพียงใดก็ยิ่งปรารถนาในความเอื้อเฟื้อและเมตตาต่อมนุษย์ด้วยกันเพียงนั้น" การสร้างความเมตตาให้เกิดขึ้นในใจคนก็คือการสร้างความเป็นพยานาพจนจรไม่รบราฆ่าฟันกัน สิ่งเหล่านี้สามารถตีความได้จากอิทธิฤทธิ์ของบิตักกล่าวทำให้คนทั้งกองทัพหลับไหลไม่ยอมเข้าประหัตประหารกันนั่นเอง

ลักษณะการสร้างความสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยอาศัยความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์เช่นที่กล่าวถึงข้างต้นนี้มีปรากฏอยู่มากหลายตอนใน "พระอภัยมณี"

โดยเฉพาะความสำเร็จในการศึกสงคราม เช่นกรณีการทำศึกระหว่างพระอภัยมณีกับอุศเรน ผู้ที่ช่วยให้พระอภัยมณีประสบชัยชนะในการศึกครั้งนี้ก็คือนางละเวง ผู้ซึ่งมีสติปัญญาสามารถหยั่งรู้ความคิดของผู้อื่น นางได้ช่วยให้พระอภัยมณีศึกโดยใช้สติปัญญาในการหยั่งรู้ธรรมชาติของมนุษย์และความสามารถในการเจรจา หากใช้เพราะการใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์หรือของวิเศษแต่ประการใด ไม่ทั้งๆที่นางเป็นผู้ "รู้คุณมาฟ้าดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเพทคัมภีร์พิธิไชย" แต่นางวาสิกรีไม่เคยใช้สิ่งเหล่านี้ตลอดชีวิต การรับราชการของนางแม่แต่ครั้งเดียว จุดเด่นของนางวาสิกรีอยู่ที่การรู้จักใช้ปัญญา ไม่ใช่อาวุธวิเศษ (สมบัติ จันทรวงศ์, 2519, 148) ลักษณะแนวคิดที่มุ่งเน้นการให้ความสำคัญกับปัญญาและการหยั่งรู้ธรรมชาติของมนุษย์อันเป็นสิ่งที่ใกล้เคียงกับความ เป็นจริงมากกว่าการใช้อาวุธวิเศษหรือสิ่งที่เหนือธรรมชาติเช่นนี้จัดเป็นลักษณะของแนวคิดแบบสังคมนิยม ซึ่งเป็นแนวคิดที่เด่นชัดอีกด้านหนึ่งของวรรณคดีไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้ว่าแนวคิดเช่นนี้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของยุคนี้อีกหลายเรื่องเช่น "ราชาธิราช" "สามก๊ก" เป็นต้น

นอกจากนี้แนวคิดแบบสังคมนิยมยังปรากฏให้เห็นในด้านอื่น ๆ อีกเช่นการสร้างจากสถานที่ ตลอดจนจนถึงการกล่าวถึงตัวละครประกอบอื่น ๆ เช่นชาวต่างชาติอย่างฝรั่งหรือชาวจีน ซึ่งเข้ามาติดต่อดำขายกับคนไทยในสมัยนั้น ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงการนำเสนอนิสัยที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงทั้งสิ้น เนื้อเรื่องของ "พระอภัยมณี" ใช้ฉากในท้องทะเลซึ่งเป็นฉากที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากกว่าฉากในจินตนาการอย่างป่าหิมพานต์ นรก สวรรค์ อย่างในวรรณคดีสมัยเก่า ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543, 38) กล่าวว่า "ฉากของพระอภัยมณีเป็นโลกที่มีจริงตามประสบการณ์ ทั้งนี้เพราะในความเป็นจริงการเดินทางสัญจรระหว่างประเทศในแถบเอเชียของสมัยนั้นล้วนใช้การสัญจรทางทะเลทั้งสิ้น" ลักษณะการใช้ฉากที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงเช่นนี้เป็นลักษณะเฉพาะอีกส่วนหนึ่งของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้ในวรรณคดีสมัยนี้อีกหลายเรื่อง เช่น "ขุนช้างขุนแผน" "สามก๊ก" "ราชาธิราช" รวมทั้ง "อิเหนา" ซึ่งเนื้อเรื่องเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองชวา แต่กล่าวกันว่าสิ่งที่กวีบรรยายคือสภาพบ้านเมืองและวิถีชีวิตของคนไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้เอง อีกส่วนหนึ่งนั้นเห็นได้ชัดในวรรณคดีประเภทนิราศที่เน้นการบรรยายสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางอันเป็นประสบการณ์ที่ได้พบเห็นจริง ๆ มากกว่าการบรรยายแต่เพียงอารมณ์ความรู้สึกของกวีอย่างในนิราศสมัยเก่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, 243) สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดแบบสังคมนิยมที่เป็นลักษณะเฉพาะหรือลักษณะเด่นอีก

ประการหนึ่งของวรรณคดีไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น นอกจากนี้แล้วการที่ "พระอภัยมณี" เป็นวรรณคดีประเภทนิทานที่มีเนื้อหาเน้นความสนุกสนานตื่นเต้นน่าใจ ก็ยังจัดเป็นลักษณะเด่นอีกอย่างหนึ่งของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ทำให้วรรณคดีสมัยนี้มีลักษณะที่แตกต่างจากวรรณคดียุคสมัยก่อนหน้านั้น ดังจะสังเกตเห็นได้ว่าวรรณคดีสมัยสุโขทัยก็ดี สมัยอยุธยาที่ดี ทั้งสองสมัยนี้มีวรรณคดีประเภทนิทานอยู่น้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะวรรณคดีส่วนใหญ่ของทั้งสองสมัยนี้มีหน้าที่เด่นชัดในด้านพิธีกรรมหรืออาจมีจุดประสงค์ของการประพันธ์ในด้านอ่านเป็นหลักไม่มุ่งเน้นความสนุกสนาน วรรณคดีประเภทนิทานนิยายซึ่งมุ่งความบันเทิงเป็นหลักจึงไม่ค่อยปรากฏ ซึ่งต่างจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่การสร้างวรรณคดีมุ่งความสำเร็จอารมณ์เป็นสิ่งสำคัญ จึงมีวรรณกรรมประเภทนิทานอยู่มาก นอกจาก "พระอภัยมณี" จะเป็นวรรณคดีประเภทนิทานเรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์อื่นนี้อย่างชัดเจนแล้ว "พระอภัยมณี" ยังได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการขั้นสูงสุดของวรรณคดีประเภทนิทานของยุคนี้อีกด้วย เพราะพระอภัยมณีเป็นวรรณคดีประเภทนิทานที่กวีแต่งเนื้อเรื่องขึ้นใหม่โดยอาศัยทั้งความรู้ประสบการณ์ และจินตนาการเข้าด้วยกันไม่ใช่วรรณคดีที่แต่งจากเค้าเรื่องเดิมที่มีอยู่แล้ว หรือแปลจากวรรณคดีของชาติอื่น ตามที่กล่าวมานี้ล้วนแสดงให้เห็นว่า "พระอภัยมณี" ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะสำคัญของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มุ่งเน้นความสนุกสนานตื่นเต้นและความบันเทิงใจเป็นหน้าที่หลักของวรรณกรรม ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 : 227) กล่าวว่า "ความชอบสนุกมีสีสัน และตื่นเต้น แหกแนว เป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมยุคต้นรัตนโกสินทร์"

ส่วนแนวคิดด้านมนุษยนิยมนั้นจะสังเกตเห็นได้จากการสร้างตัวละครในวรรณคดีประเภทนิทานของยุคนี้ การสร้างตัวละครในวรรณคดีประเภทนิทานของยุคต้นรัตนโกสินทร์มักสร้างตัวละครให้มีลักษณะอย่างมนุษย์ธรรมดาทั่วไปที่มีทั้งส่วนบกพร่องและส่วนที่น่าชื่นชมเหมือนคนปกติทั่วไป ทั้งตัวละครเอกและตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ ตัวละครในวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงไม่แบ่งแยกระหว่างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์อย่างเป็นขาวกับดำ ดีกับชั่ว ธรรมะกับอธรรมเป็นสองด้านอย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้ในลักษณะของตัวละครในวรรณกรรมเหล่านี้ เช่น ขุนช้างขุนแผน อิเหนา ลิลิตตะเลงพ่าย รวมทั้งพระอภัยมณี ตัวละครเอกในวรรณกรรมเหล่านี้ล้วนมีส่วนบกพร่อง ส่วนตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ก็มีส่วนที่น่าเห็นใจและน่าชื่นชม ตัวละครในวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทั้งสองฝ่ายจึงมีลักษณะของความเป็นมนุษย์ที่ร่วม

ชะตากรรมอยู่ในความผันผวนของชีวิต ซึ่งไม่อาจตัดสินแบ่งแยกว่าฝ่ายดีฝ่ายร้ายอย่างชัดเจนเช่นวรรณกรรมสมัยอยุธยา (ดวงมณ จิตรวิจารณ์, 2540 : 240) ลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ส่วนนี้ปรากฏอย่างชัดเจนใน "พระอภัยมณี" ดังจะเห็นได้ว่า "พระอภัยมณี" เป็นเรื่องที่ไม่มิตัวละครฝ่ายดีฝ่ายชั่วแยกจากกันอย่างชัดเจน ตัวละครอื่นซึ่งมีความขัดแย้งกับตัวละครเอกนั้นล้วนมีเหตุผลแห่งการกระทำของตนที่น่าเห็นใจ เริ่มตั้งแต่ท้าวสุทัศน์พระราชบิดาที่ขับไล่พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณออกจากเมือง ก็เนื่องด้วยความคาดหวังที่ไม่เป็นไปดังหวังและทัศนคติที่แตกต่างกับความสัมพันธ์และความขัดแย้งกับนางผีเสื้อก็เป็นสิ่งที่มีความผสมผสานระหว่างความรักและความหวาดกลัว ส่วนอุศเรนนั้นทำศึกกับพระอภัยมณีก็เพื่อปกป้องเกียรติยศของตนทางด้านนางละเวงนั้นถูกผลักดันให้ครองแผ่นดินและมีหน้าที่ต่อบ้านเมืองก็เพราะตกอยู่ในอำนาจของความเสน่ห์ นอกจากนี้แล้วการสร้างตัวละครโดยยึดหลักพันธุกรรมที่สืบต่อจากผู้ให้กำเนิดก็จัดได้ว่าเป็นการสร้างตัวละครให้ใกล้เคียงกับมนุษย์จริงๆ สิ่งนี้ก็น่าจะต้องอยู่บนพื้นฐานของทั้งแนวคิดแบบสังคมนิยมและมนุษยนิยม ดังจะเห็นได้ว่าตัวละครเอกในวัยเด็กใน "พระอภัยมณี" ล้วนมีส่วนคล้ายคลึงกับผู้ให้กำเนิดทั้งสิ้น เช่น สินสมุทรมีนิสัยมุทะลุคุดันคล้ายนางผีเสื้อสมุทร ส่วนสุดสาครมีนิสัยอ่อนโยนคล้ายนางเงือกเหล่านี้เป็นต้น

นอกจากนี้แล้วการสร้างความสำเร็จของตัวละครเอกโดยอาศัยความพากเพียรพยายามของตนโดยไม่มีเทพหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยช่วยเหลือ หรือการที่สุนทรภู่แต่งให้ตัวละครเอกใน "พระอภัยมณี" มีความเป็นมนุษย์ธรรมดาโดยสมบูรณ์ไม่มีลักษณะกึ่งเทพกึ่งมนุษย์ก็เป็นอีกลักษณะหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่สร้างตัวละครโดยใช้ลักษณะแนวคิดแบบมนุษยนิยม ดังจะเห็นได้ว่า พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สุดสาคร ฯลฯ ตัวละครเหล่านี้มีฤทธิ์หรือมีอำนาจขึ้นมาได้เพราะตัวเองโดยผ่านการศึกษาล่าเรียน อันเป็นสิ่งที่มนุษย์ทั่วไปทุกคนสามารถกระทำได้ ซึ่งต่างจากตัวเอกในวรรณกรรมสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะ "กรรมมีฤทธิ์มีอำนาจของตัวเอกในวรรณกรรมอยุธยานั้นเน้นที่กำเนิด ตัวละครเหล่านี้ล้วนสืบเชื้อสายมาจากเทพและความเป็นเทพก็เป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิด หรือหากเป็นคนธรรมดาที่จะมีเทพคอยช่วยเหลือ" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 252) ดังนั้นตัวละครเอกในวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมีลักษณะของความเป็นมนุษย์ธรรมดามากกว่า หากมีฤทธิ์มีอำนาจก็เกิดจากการศึกษาล่าเรียน หาได้ติดตัวมาแต่กำเนิดไม่ ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏอยู่ทั่วไป

3. ลักษณะสืบเนื่องจากวรรณคดีก่อนสมัยต้นรัตนโกสินทร์และวรรณคดียุคสมัยเดียวกัน ของวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี"

ทางด้านรูปแบบนั้นได้กล่าวถึงแล้วในตอนต้นว่าลักษณะการประพันธ์กลอนของสุนทรภู่ในลักษณะการเดินสัมผัสในนั้นเป็นส่วนที่โดดเด่นของวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" โดยทั่วไปมักเข้าใจกันว่าสุนทรภู่เป็นผู้ริเริ่มการใช้สัมผัสในในกลอนคือสัมผัสภายในวรรคโดยเฉพาะสัมผัสสระอย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะตัวซึ่งมีอิทธิพลสืบมา ความจริงแล้วการใช้สัมผัสในอย่างที่สุนทรภู่ใช้นั้นไม่ใช่ของใหม่ หากเป็นการสืบทอดและปรับเปลี่ยนและสืบทอดขนบทางวรรณคดีปมาจากวรรณคดียุคสมัยก่อน ลักษณะการประพันธ์ที่เล่นกับสัมผัสในมีอยู่แล้วในกลอนกลบทบางชนิดเช่น กลอนกลบทมธุรสวาที ที่ปรากฏในกลบทศิริวิบุลยกิจของหลวงศรีปริษา (เซ่ง) นักวิชาการบางท่านให้ความเห็นไว้ว่าลักษณะการใช้สัมผัสในในงานของสุนทรภู่ น่าจะปรับปรุงมาจากการใช้สัมผัสในของกลบทเหล่านี้นั่นเอง (ดวงมน จิตรจันทน์, 2540, 180) ดังตัวอย่าง

มีเอกราชอย่างองค์ในวงศ์สุวรรณ	ตั้งดวงจันทร์แจ่มโสมโทยมสวาน
พระทศพรเทียมเปรียบพรหมอันขมเณร	พระศอปานเหมหงส์บรรจงจร
พระเนตรนางอย่างนิลมฤคินสวาน	ชวงปานงามคู่บุตร
จะทิศไอษฐ์ไอษฐ์อิมดูอรชร	พระนามกรชื่อนางศิริมดี

ตัวอย่างในศิริวิบุลยกิจที่ยกมาข้างต้นนี้บางวรรคไม่มีสัมผัสในเลย และวรรคที่มีสัมผัสในก็มักเป็นสัมผัสสระ วรรคที่มีสัมผัสในมากที่สุดมี 4 ตำแหน่ง และมีวรรคที่มีสัมผัสใน สองตำแหน่งอยู่บางส่วน ลักษณะกลอนของสุนทรภู่ใน "พระอภัยมณี" ที่มีการปรับเปลี่ยนมาจากมธุรสวาทีคือการมีทั้งสัมผัสสระและพยัญชนะและมีสัมผัส 4 ตำแหน่งแทบทุกวรรค

นอกจากการสืบทอดขนบทางวรรณศิลป์ในการประพันธ์แล้ว "พระอภัยมณี" ยังปรากฏการสืบทอดในลักษณะทางด้านเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งด้วยดังได้กล่าวแล้วตอนต้นว่า "พระอภัยมณี" เป็นวรรณกรรมที่แต่งเนื้อเรื่องขึ้นใหม่ แต่อย่างไรก็ตามสุนทรภู่ก็ได้อาศัยเค้าหรือเนื้อหาบางตอนจากวรรณคดีอีกบางเรื่องมาผสมผสานเป็นเนื้อหาของ "พระอภัยมณี" ในบางส่วน เช่น การให้พระอภัยมณีมีความชำนาญในการเป่าปี่นั้น เชื่อกันว่าน่าจะได้เค้าเรื่องมาจากเรื่อง "ไซฮัน" โดยเลียนแบบเพลงปี่ของเตียวเหลียง ส่วนการกำหนดให้ศรีสุวรรณเป็นผู้ชำนาญในกระบี่กระบองก็น่าจะได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีร่วมสมัยเรื่องนี้เช่นกัน โดยเลียนแบบตัวละครที่ชื่อพระเจ้าฉมอป่าอึ้งนักรบ

ผู้มีกระบี่กระบองวิเศษ ส่วนตัวละครหญิงบางตัวเช่นนางวาลีก็มีลักษณะคล้ายกับตัวละครหญิงที่ชื่อนางจงดุจใน "เลียดก๊ก" เพราะเป็นหญิงรูปชั่วตัวดำแต่เป็นคนมีความสามารถและเป็นผู้มีความฉลาดมีสติปัญญาไหวพริบเหมือนกับนางวาลี หรือในเนื้อเรื่อง บางตอน เช่น อุดรเณรแค้นใจจนกระอักเลือดตายเพราะถูกนางวาลีเยาะเย้ย หรือตอนที่นางละเวงวางอุบายเผาเรือพระคพของพระอภัยมณีทั้งสองตอนนี้น่าจะได้รับอิทธิพลจากเรื่อง "สามก๊ก" ในเนื้อเรื่องตอนที่จิวอี้กระอักเลือดตายเพราะถูกขงเบ้งเยาะเย้ย และตอนที่ขงเบ้งกับจิวอี้วางแผนเผาเรือของโจโฉ (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2529, 43-49) เนื้อหาที่คล้ายคลึงกันเหล่านี้จะเห็นได้ว่าเป็นวรรณคดีร่วมสมัยที่มีอิทธิพลต่อการแต่ง "พระอภัยมณี" ของสุนทรภู่ทั้งสิ้น ส่วนวรรณคดีก่อนยุครัตนโกสินทร์ถึงแม้ไม่ปรากฏเนื้อหาของวรรณคดีเรื่องใดที่มีอิทธิพลเด่นชัด แต่การดำเนินเรื่องในลักษณะที่ตัวละครของเรื่องต้องเดินทางออกจากเมืองเพื่อไปศึกษาวิชาแล้วมีเหตุต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองไปผจญภัยในลักษณะต่าง ๆ และตัวละครแต่ละตัวล้วนมีอาวุธวิเศษเป็นอาวุธคู่มือของตนนั้นเป็นส่วนหนึ่งของขนบดั้งเดิมในด้านเนื้อหาของวรรณคดีประเภทนิทานของสมัยโบราณ ซึ่งถ้าหากจะกล่าวถึงส่วนนี้คือส่วนของชนบววรรณคดีสมัยเก่าที่สืบทอดกันมาและปรากฏให้เห็นในวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" ก็อาจจะไม่มีผิดนัก

นอกจากทางด้านเนื้อหาแล้วทางด้านแนวคิดส่วนหนึ่งก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะของการสืบเนื่องมาจากแนวคิดของวรรณคดีสมัยเก่า โดยเฉพาะแนวคิดทางด้านปรัชญาพื้นฐานของพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่อธิบายถึงเหตุผลและความเป็นไปเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับตัวละครโดยใช้แนวคิดปรัชญาพุทธซึ่งสืบทอดมาจากแนวคิดในวรรณคดีโบราณ เช่นแนวคิดเรื่องกรรมและจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนาคือพระนิพพาน ลักษณะเช่นนี้ปรากฏใน "พระอภัยมณี" หลายตอน เช่น

ถึงยากง่ายหมายว่าตามเวร	ด้วยเกิดมามีได้พ้นคนผู้ใด
อันทุกข์โศกโรคภัยในมนุษย์	ไม่รู้สุดสิ้นดั่งที่ตรงไหน
เหมือนกงเกวียนกำเกวียนเวียนระไว	จงหักใจเสียเกิดเจ้าเขาวมาลย์
จงตัดบ่วงห่วงใยอลัชญา	อย่าปองผลบุญลูกมือของตัวเอง
ทำนี้เพราะเคราะห์กรรมทำให้วุ่น	จึงสิ้นบุญวาสนาสึกาเฮ้ย
เห็นมิได้ไปอยู่เป็นคู่เซย	ด้วยสองเคยปลุกเลี้ยงกันเพียงนั้น
อย่าคบคิดติดตามด้วยความโกรธ	จะเป็นโทษกับสึกาเมื่อลาญ
จงยับยั้งฟังคำอุปจำพัน	ไปสวรรค์นฤพานสำราญใจ

4. ปฏิสัมพันธ์เรื่อง "พระอภัยมณี" กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

สมัยรัตนโกสินทร์เป็นยุคแห่งการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมเพื่อสถาปนาอาณาจักรใหม่ ให้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น ในทางศิลปะวรรณกรรมนั้นได้รับการฟื้นฟูมาตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 1 และเจริญรุ่งเรืองสุดขีดในสมัยรัชกาลที่ 2 จนกล่าวกันว่ายุคนี้เป็นยุคทองของวรรณกรรมไทย ทั้งนี้มาจะเป็นเพราะบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบมีสงครามน้อย และที่สำคัญมีกษัตริย์ที่ทรงอัจฉริยภาพทางความคิดจนถึงมิกวี่ที่มีความสามารถหลายท่าน ลักษณะบริบททางสังคมเช่นนี้มีส่วนผลักดันให้เกิดผลงานชิ้นเอกของสุนทรภู่เรื่อง "พระอภัยมณี" เป็นอย่างยิ่ง ประการแรกการที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบล้วนมีส่วนผลักดันให้ทั้งกวีและผู้อุปถัมภ์มีโอกาสได้สร้างงานที่ยิ่งใหญ่ออกมาได้ ประกอบกับว่าการที่ในยุคนี้มีกวีที่มีความสามารถหลายท่านทำให้เกิดการคิดค้นและสร้างเอกลักษณ์ของตนขึ้นเพื่อความโดดเด่น ถึงแม้พระอภัยมณีของสุนทรภู่ไม่ได้สร้าง "พระอภัยมณี" ภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ แต่การที่สุนทรภู่ได้รับการเชิดชูจากรัชกาลที่ 2 ก่อนหน้าที่จะแต่งเรื่องนี้ก็น่าจะมีส่วนสร้างโอกาสให้สุนทรภู่ได้สร้างสมประสบการณ์ทางการกวี และสร้างเอกลักษณ์ของตนจนพัฒนาถึงจุดสุดยอดในวรรณคดีเรื่องนี้

เป็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่าวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชกาล ที่ 2 เป็นต้นมา วรรณคดีเริ่มที่จะแพร่หลายจากราชสำนักสู่ประชาชนทั่วไป ดังจะสังเกตได้ว่า ทางด้านกวีนั้น ฐานะของกวีเริ่มที่จะกลายเป็นคนสามัญที่ไม่ใช่กษัตริย์หรือคนชั้นสูง ส่วนทางด้านผู้เสพนั้นจะเห็นได้ว่าวรรณคดีแพร่หลายไปสู่ประชาชนมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่แต่ง "พระอภัยมณี" ในลักษณะของงานประพันธ์ในราชสำนักแต่แต่งเพื่อขายนำเงินมาเลี้ยงชีพ นั่นแสดงว่าวรรณกรรมของสุนทรภู่เรื่องนี้แต่งเพื่อให้ประชาชนอ่าน แต่คำว่าประชาชนในที่นี้ไม่ได้หมายถึงประชาชนทุกระดับชั้นเช่นทุกวันนี้ แต่หมายถึงประชาชนในระดับชนชั้นกลางที่พอมีกำลังทรัพย์ และมีความสามารถในการอ่านเขียนหรือที่เรียกกันว่า "ชนชั้นกรรมพื" ชนชั้นกรรมพืเป็นคนกลุ่มใหม่ในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ที่เกิดขึ้นจากการถือครองอำนาจทางด้านเศรษฐกิจ คนกลุ่มนี้เกิดจากการผสมผสานระหว่างชนชั้นสูงในราชสำนักและพ่อค้าต่างด้าวโดยเฉพาะชาวจีน ซึ่งอพยพมาทำการค้าในประเทศไทย สมัยรัตนโกสินทร์ และเป็นกลุ่มคนสำคัญกลุ่มหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการสร้างและเผยแพร่วรรณกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ และเป็นปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งที่ ทำให้วรรณกรรมของยุคนี้มีลักษณะเฉพาะอันแตกต่างจากวรรณกรรมสมัยอยุธยา ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์

(2543 : 250) กล่าวถึง "กรรมพืในฐานะผู้เสพกลุ่มสำคัญของวรรณกรรมชั้นสูงในรัตนโกสินทร์ ได้ทำให้โลกทัศน์ของคนครอบงำวรรณกรรมของรัตนโกสินทร์อยู่ไม่น้อย" โลกทัศน์ของกรรมพืที่นึกถึงแล้วถึงก็คือแนวคิดแบบมนุษยนิยมและสังคมนิยมรวมทั้ง "การขอความสนุกสนาน ดินแดน แหวกแนว และมีสีสัน" (เรื่องเดิม , 227) โลกทัศน์ของชนชั้นกรรมพืส่วนนี้เป็นสิ่งที่เกิดจากวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ในระบบการค้าที่ต้องแข่งขันในเชิงธุรกิจในโลกของความเป็นจริงที่ไม่มีระบบอำนาจศักดิ์ศรีคอยค้ำจุนหรือมีสิทธิพิเศษทางสังคมติดตัวมาแต่กำเนิดอย่างชนชั้นศักดินา การได้เรียนรู้ที่จะต่อสู้ในโลกแห่งความเป็นจริงเช่นนี้น่าจะมีส่วนทำให้พวกชนชั้นกรรมพืนิยมเสพวรรณกรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับความเป็นจริง ดังนั้นวรรณคดีที่แสดงแนวคิดแบบสังคมนิยม และมนุษยนิยมจึงปรากฏในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะเพราะได้รับความนิยมนอกจากชนชั้นกรรมพืซึ่งเป็นผู้เสพวรรณกรรมกลุ่มสำคัญและ "พระอภัยมณี" ก็เป็นส่วนหนึ่งของวรรณกรรมที่ได้รับความนิยม ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าแสดงให้เห็นแนวคิดนี้อย่างไร ตามที่ได้กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าแนวคิดที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้นเป็นแนวคิดที่ทั้งผู้สร้างและผู้เสพมีส่วนร่วม เพราะวรรณคดีหาได้สะท้อนออกมาเฉพาะแนวคิดของผู้สร้างแต่ฝ่ายเดียวไม่ ย่อมแสดงแนวคิดที่ผู้เสพยอมรับอยู่แล้วส่วนหนึ่ง แนวคิดเช่นนั้นจึงปรากฏให้เห็น ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543, 295) กล่าวถึงในการพิจารณาวรรณกรรมเรามักจะนึกถึงแต่ผู้ผลิตงานวรรณกรรมโดยละเลยต่อผู้บริโภค แต่ที่จริงวรรณกรรมทั้งหลายย่อมเป็นกิจกรรมทางสังคมซึ่งทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคต้องมีปฏิสัมพันธ์กันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นวรรณกรรมต้องอาศัยการค้าของรสนิยม ค่านิยม และวิถีชีวิตของผู้เสพ จึงสามารถดำรงอยู่ ยิ่งเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกที่ได้รับความนิยมของยุคเช่น "พระอภัยมณี" ก็ยิ่งเกี่ยวพันกับชนบในการสร้างเสพวรรณกรรมและแนวคิดทางสังคมของยุคสมัยหรือเกี่ยวพันกับบริบททางสังคมมากเป็นพิเศษ

ส่วนความสนุกสนาน ดินแดน แหวกแนว อันเป็นลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" นั้นนอกจากจะมีวิถีชีวิตของพวกกรรมพืเป็นส่วนโครงสร้างที่สำคัญแล้วส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากลักษณะทางสังคมในด้านค่านิยมของยุคดังที่ คิกฤทธิ "ปราโมช (2522 , 1) กล่าวไว้ว่า "ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นความสนุกและการเล่นยังเป็นมาตรฐานแห่งชีวิตที่ดี" ลักษณะค่านิยมทางสังคมเช่นนี้ย่อมมีส่วนผูกพัน อยู่กับวรรณกรรมดังจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ดำรงอยู่ในกิจกรรมทางด้านความบันเทิงเป็นส่วนใหญ่

4. ปฏิสัมพันธ์เรื่อง "พระอภัยมณี" กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นยุคแห่งการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมเพื่อสถาปนาอาณาจักรใหม่ ให้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น ในทางศิลปะวรรณกรรมนั้นได้รับการฟื้นฟูมาตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 1 และเจริญรุ่งเรืองสุดขีดในสมัยรัชกาลที่ 2 จนกล่าวกันว่ายุคนี้เป็นยุคทองของวรรณกรรมไทย ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบมีสงครามน้อย และที่สำคัญมีกษัตริย์ที่ทรงอัจฉริยภาพการกวีตลอดจนถึงกวีที่มีความสามารถหลายท่าน ลักษณะบริบททางสังคมเช่นนี้มีส่วนผลักดันให้เกิดผลงานชิ้นเอกของสุนทรภู่เรื่อง "พระอภัยมณี" เป็นอย่างยิ่ง ประการแรกการที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบล้วนมีส่วนผลักดันให้ทั้งกวีและผู้อุปถัมภ์มีโอกาสได้สร้างงานที่ยิ่งใหญ่ออกมาได้ ประกอบกับว่าการที่ในยุคนี้มีกวีที่มีความสามารถหลายท่านทำให้เกิดการคิดค้นและสร้างเอกลักษณ์ของตนขึ้นเพื่อความโดดเด่น ถึงแม้พระอภัยมณีของสุนทรภู่ไม่ได้สร้าง "พระอภัยมณี" ภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ แต่การที่สุนทรภู่ได้รับภรรยาคิดจากรัชกาลที่ 2 ก่อนหน้าที่จะแต่งเรื่องนี้ก็น่าจะมีส่วนสร้างโอกาสให้สุนทรภู่ได้สร้างสมประสบการณ์ทางการกวี และสร้างเอกลักษณ์ของตนจนพัฒนาถึงจุดสุดยอดในวรรณคดีเรื่องนี้

เป็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่าวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชกาล ที่ 2 เป็นต้นมา วรรณคดีเริ่มที่จะแพร่หลายจากราชสำนักสู่ประชาชนทั่วไป ดังจะสังเกตได้ว่า ทางด้านกวีนั้น ฐานะของกวีเริ่มที่จะกลายเป็นคนสามัญที่ไม่ใช่กษัตริย์หรือคนชั้นสูง ส่วนทางด้านผู้เสพนั้นจะเห็นได้ว่าวรรณคดีแพร่หลายไปสู่ประชาชนมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่แต่ง "พระอภัยมณี" ในลักษณะของงานประพันธ์ในราชสำนักแต่แต่งเพื่อขายนำเงินมาเลี้ยงชีพ นั่นแสดงว่าวรรณกรรมของสุนทรภู่เรื่องนี้แต่งเพื่อให้ประชาชนอ่าน แต่คำว่าประชาชนในที่นี้ไม่ได้หมายถึงประชาชนทุกระดับชั้นเช่นทุกวันนี้ แต่หมายถึงประชาชนในระดับชนชั้นกลางที่พอมีกำลังทรัพย์ และมีความสามารถในการอ่านเขียนหรือที่เรียกกันว่า "ชนชั้นกรรมพี" ชนชั้นกรรมพีเป็นคนกลุ่มใหม่ในสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เกิดขึ้นจากการถือครองอำนาจทางด้านเศรษฐกิจ คนกลุ่มนี้เกิดจากการผสมผสานระหว่างชนชั้นสูงในราชสำนักและพ่อค้าต่างดาวโดยเฉพาะชาวจีน ซึ่งอพยพมาทำการค้าในประเทศไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเป็นกลุ่มคนสำคัญกลุ่มหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการสร้างและแพร่วรรณกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเป็นปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งที่ ทำให้วรรณกรรมของยุคนี้มีลักษณะเฉพาะอันแตกต่างจากวรรณกรรมสมัยอยุธยา ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์

(2543 : 250) กล่าวว่ "กระแสมที่ในฐานะผู้เสพกลุ่มสำคัญของวรรณกรรมชั้นสูงในต้นรัตนโกสินทร์ ได้ทำให้โลกทัศน์ของคนครชนว่าวรรณกรรมของต้นรัตนโกสินทร์อยู่ไม่น้อย" โลกทัศน์ของกระแสมพีที่นิธิกล่าวถึงก็คือแนวความคิดแบบมนุษย์นิยมและสังคมนิยมรวมทั้ง "การชอบความสนุกสนาน ตื่นเต้น แหกแนว และมีสีสัน" (เรื่องเดิม , 227) โลกทัศน์ของชนชั้นกรรมพีส่วนนี้เป็นสิ่งที่เกิดจากวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ในระบบการค้าที่ต้องแข่งขันในเชิงธุรกิจในโลกของความเป็นจริงที่ไม่มีระบบอำนาจราชศักดิ์คอยค้ำจุนหรือมีสิทธิพิเศษทางสังคมติดตัวมาแต่กำเนิดอย่างชนชั้นศักดินา การได้เรียนรู้ที่จะต่อสู้ในโลกแห่งความเป็นจริงเช่นนี้น่าจะมีส่วนทำให้พวกชนชั้นกรรมพีนิยมเสพวรรณกรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับความเป็นจริง ดังนั้นวรรณคดีที่แสดงแนวความคิดแบบสังคมนิยม และมนุษย์นิยมจึงปรากฏในวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะเพราะได้รับความนิยมจากชนชั้นกรรมพีซึ่งเป็นผู้เสพวรรณกรรมกลุ่มสำคัญและ"พระอภัยมณี"ก็เป็นส่วนหนึ่งของวรรณกรรมที่ได้รับความนิยม ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าแสดงให้เห็นแนวคิดนี้อย่างไร ตามที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าแนวคิดที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้นเป็นแนวคิดที่ทั้งผู้สร้างและผู้เสพมีส่วนร่วม เพราะวรรณคดีหาได้สะท้อนออกมาเฉพาะแนวคิดของผู้สร้างแต่ฝ่ายเดียวไม่ย่อมแสดงแนวคิดที่ผู้เสพยอมรับอยู่แล้วส่วนหนึ่ง แนวคิดเช่นนั้นจึงปรากฏให้เห็น ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543; 295) กล่าวว่ในการพิจารณาวรรณกรรมเรามักจะนึกถึงแต่ผู้ผลิตงานวรรณกรรมโดยละเลยต่อผู้บริโภค แต่ที่จริงวรรณกรรมทั้งหลายย่อมเป็นกิจกรรมทางสังคมซึ่งทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคต้องมีปฏิสัมพันธ์กันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นวรรณกรรมต้องอาศัยการค้ำจุนของรสนิยม ค่านิยม และวิถีชีวิตของผู้เสพ จึงสามารถดำรงอยู่ ยิ่งเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกที่ได้รับความนิยมของยุคเช่น "พระอภัยมณี" ก็ยิ่งเกี่ยวพันกับชนบในการสร้างเสพวรรณกรรมและแนวคิดทางสังคมของยุคสมัยหรือเกี่ยวพันกับบริบททางสังคมมากเป็นพิเศษ

ส่วนความสนุกสนาน ตื่นเต้น แหกแนว อันเป็นลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่อง "พระอภัยมณี" นั้นนอกจากจะมีวิถีชีวิตของพวกกรรมพีเป็นส่วนโครงสร้างที่สำคัญแล้วส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากลักษณะทางสังคมในด้านค่านิยมของยุคดังที่ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2522 : 1) กล่าวไว้ว่า "ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นความสนุกและการเล่นยังเป็นมาตรฐานแห่งชีวิตที่ดี" ลักษณะค่านิยมทางสังคมเช่นนี้ย่อมมีส่วนผูกพัน อยู่กับวรรณกรรมดังจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดำรงอยู่ในกิจกรรมทางด้านความบันเทิงเป็นส่วนใหญ่

ซึ่งต่างจากวรรณคดีสมัยอยุธยาที่ดำรงอยู่ในพิธีกรรมและศาสนา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 49) ดังนั้นพระอภัยมณีจึงเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกของยุคที่ได้รับความนิยมสูงสุด ทั้งนี้เพราะ "พระอภัยมณี" มีเนื้อเรื่องสนุกสนาน ตื่นเต้น แนวแนวซึ่งตรงกับความต้องการของพวกชนชั้นกระฎุมพีและตรงกับมาตรฐานค่านิยมของยุค

นอกจากในด้านแนวคิดจะแสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์กับสังคมแล้ว ในด้านเนื้อหา ก็ปรากฏว่าสุนทรภู่ได้นำเอาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นมาเป็นเค้าเรื่องในการประพันธ์ด้วย เหตุการณ์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นในขณะที่สุนทรภู่มิชีวิตอยู่ เหตุการณ์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นก่อน อย่างไรก็ตามวรรณคดีเป็นเรื่องของจินตนาการ การที่กวีสะท้อนเหตุการณ์ในสังคมออกมา ก็อาจไม่สะท้อนออกมาตรง ๆ แต่ก็พอสังเกตเห็นได้เช่น เรื่อง "พระอภัยมณี" โดยเฉพาะตอนศึกเก้าทัพ มีผู้รู้หลายท่านได้ให้ความเห็นว่าสุนทรภู่ได้แนวคิดเรื่องศึกเก้าทัพนี้มาจากศึกเก้าทัพในสมัย รัชกาลที่ 1 คือเมื่อ พ.ศ. 2328 อันเป็นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (กุหลาบ มลลิกะมาส, 2509 : 432) ยังมีข้อความอีกตอนซึ่งชวนให้คิดว่าสุนทรภู่อ้างอิงมาจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในสมัยรัชกาลที่ 3 มาเขียนเรื่อง "พระอภัยมณี" ขึ้น คือตอนที่พระอภัยมณีเป่าปี่สะกดทัพจับเจ้าละมานได้ก็ใส่กรงเหล็กไว้ให้ชาวเมืองผลึกดู ความในตอนนี้มีว่า

ฝ่ายข้าเฝ้าชาวบุรีนทรสิ้นทั้งหลาย เที่ยวดูเหล่าชาวละมานสำราญครัน บ้างดูท้าวละมานชาญอาวุธ แขกฝรั่งทั้งพราหมณ์จีนจามเจ๊ก	ทั้งหญิงชายชื่นใจไคศวรวิ แต่ล้วนหิ้นเสียมแซมแหลมเล็ก ๆ เราจำกราดตริงธงศิวไกรงเหล็ก ผู้ใหญ่เด็กยืนดูเป็นหมู่มุง
---	---

อนิต อยุธยา (2525 : 98) กล่าวไว้ใน ประชุมงานค้นคว้าทางวรรณคดีว่า "เนื้อเรื่องตอนนี้คล้ายกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในรัชกาลที่ 3 เมื่อเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์กบฏ เมื่อ พ.ศ. 2371 เจ้าอนุวงศ์จับขังไว้ให้ประชาชนดูเหมือนเจ้าเมืองผลึกจับเจ้าละมานให้ชาวเมืองผลึกดู สุนทรภู่อ้างพบเห็นเหตุการณ์นี้มาด้วยตนเองหรืออาจได้ยินได้ฟังมาแล้วนำมาแต่งเป็นเนื้อเรื่องที่คล้ายกันใน "พระอภัยมณี" ลักษณะของการนำเหตุการณ์ร่วมสมัยมาแต่งเป็นเนื้อเรื่องในวรรณกรรมอย่างสุนทรภู่อะไรในเรื่อง "พระอภัยมณี" ดังที่อธิบายมานี้ก็เป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีเรื่องนี้กับบริบททางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์

สรุป

ตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้สรุปได้ว่า "พระอภัยมณี" เป็นวรรณกรรมเรื่องสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากจัดเป็นวรรณกรรมที่กล่าวได้จเหมาะสำหรับศึกษาลักษณะสำคัญในด้านต่าง ๆ ของวรรณกรรมยุคนี้ได้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้ว่า "พระอภัยมณี" สามารถแสดงให้เห็นทั้ง ลักษณะเฉพาะ ความสืบเนื่องจากยุคสมัยเก่า ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคมของยุค และอิทธิพลที่มีต่อวรรณคดีรุ่นหลังได้อย่างชัดเจน ทางด้านลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้นพบว่า "พระอภัยมณี" ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบการประพันธ์กลอนที่เป็นที่นิยมของยุค ตลอดจนถึงพัฒนาการขั้นสูงสุดที่ยากจะหายุคใดมาเทียบได้ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะปัจจัยหลายประการทั้งปัจจัยภายนอก คือ สภาพสังคมที่เอื้ออำนวยและปัจจัยภายในคือ อัจฉริยภาพของกวีเอกอย่างสุนทรภู่ ส่วนทางด้านเนื้อหานั้น ความเป็นวรรณคดีประเภทนิทานของ "พระอภัยมณี" ที่มีเนื้อเรื่องสนุกสนาน ตื่นเต้นแนวแนวเป็นอีกส่วนหนึ่งซึ่งแสดงออกถึงลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ที่มุ่งเน้นด้านความบันเทิงเป็นหลัก แต่เป็นความบันเทิงที่มุ่งเน้นการก่อให้เกิดปัญญาด้วยลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งที่ผูกพันอยู่กับขนบการสร้างเสพของยุคสมัยและการดำรงของกลุ่มคนที่มีบทบาทต่อวรรณกรรม ตลอดจนถึงค่านิยมในด้านความสนุกสนานของยุค ส่วนด้านแนวคิดนั้น "พระอภัยมณี" ได้แสดงออกถึงแนวคิดสำคัญในวรรณกรรมอันเป็นลักษณะเฉพาะของยุคนี้คือแนวคิดแบบสังคมนิยมและมนุษยนิยม ซึ่งเป็นแนวคิดของ "ชนชั้นกระฎุมพี" ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในทางเศรษฐกิจและเป็นผู้เสนอกลุ่มสำคัญ ซึ่งมีอิทธิพลทำให้วรรณคดียุคนี้มีลักษณะที่แตกต่างกับวรรณคดียุคก่อน ส่วนทางด้านความสืบเนื่องและอิทธิพลของวรรณคดีทั้งก่อนและหลังสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นพบว่า "พระอภัยมณี" สามารถแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนขนบทางการสร้างเสพวรรณกรรมได้ในหลายด้าน ทั้งด้านรูปแบบ แนวคิดและเนื้อหา แต่อิทธิพลที่มีต่อวรรณคดียุคหลังนั้นมองเห็นเด่นชัดในด้านรูปแบบมากกว่า และสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของงานในยุคต้นรัตนโกสินทร์อย่าง "พระอภัยมณี"

อภิปรายผล

การศึกษาวรรณคดีในลักษณะต่าง ๆ ตามที่ได้ศึกษาเรื่อง "พระอภัยมณี : ลักษณะเฉพาะแห่งยุคสมัย ความสืบเนื่อง และบริบททางสังคม" เป็นการศึกษามีประโยชน์และมีความสำคัญมากต่อการทำความเข้าใจและประเมินค่าวรรณคดีในแต่ละยุคสมัย ทั้งนี้ เพราะวัฒนธรรมในการสร้างเสพและบริบททางสังคมของวรรณคดีแต่ละสมัยนั้นมีความแตกต่างกัน ยิ่งยุคของผู้ศึกษากับยุคแห่งการกำเนิดของวรรณคดีห่างกันมากเพียงใดก็ยังมีส่วนที่เรียกว่า "ความเป็นอื่น" อันเป็นอุปสรรคสำคัญของการทำความเข้าใจกับวรรณคดีต่างสมัยมากขึ้นเพียงนั้น และการทำลายความเป็นอื่นของงานต่างยุคสมัยก็เป็นส่วนสำคัญมากในการประเมินค่าวรรณคดีที่สร้างขึ้นในยุคสมัยอันไม่ใช่ยุคของตนเมื่อวรรณคดีแต่ละยุคมีบริบททางลักษณะและการสร้างเสพวรรณกรรมอยู่ในวัฒนธรรมที่ต่างกัน มาตรฐานในการตัดสินคุณค่าวรรณคดีต่างสมัยจึงต้องมีส่วนที่ต่างกัน "พระอภัยมณี" ของสุนทรภู่สร้างขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งดำรงอยู่ในวิถีของวรรณกรรมอีกแบบหนึ่งแนวคิดแบบสังคมนิยมเช่นที่ปรากฏนั้น เมื่อเทียบกับวรรณกรรมแนวสังคมนิยมในปัจจุบันแล้วอาจเข้ากันได้เพราะเป็นความสมจริงในคนละความหมาย แต่ถ้าเอามาตรฐานของยุคต้นรัตนโกสินทร์เข้าวัดแล้ว "พระอภัยมณี" นั้นเป็นของแปลกใหม่อันน่าตื่นเต้น ทั้งด้านเนื้อหา รูปแบบ และแนวคิดตลอดจนถึงสามารถกล่าวได้ว่าเป็นวรรณคดีที่เป็นนงลักษณ์ใหม่ของต้นรัตนโกสินทร์เลยทีเดียว หากได้เป็นแต่ "วรรณกรรมที่รับใช้ชนชั้น ศักดินา" หากได้เป็นแค่ "อัญมณีอีกเม็ดหนึ่งที่สุ่มไว้เป็นกองขยะ" เพราะเอามาตรฐานที่มียุคสมัยเข้าตัดสินแต่อย่างใดไม่

เอกสารอ้างอิง

- กุนลาบ มลิกะมาส. (2509). ภาษาไทยครูมูล. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- กัทฤทธิ ปราโมช, มจร. (2522). "นาฏศิลป์และดนตรีไทยในชีวิตไทย" ใน **นาฏศิลป์และดนตรีไทย**. กรุงเทพฯ : สถาบันเทวโชนคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ดวงมณ จิตรจำนงค์. (2540). **คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2525). **ประชุมงานค้นคว้าภาควรรณคดี**. กรุงเทพฯ : อังพลวิทยา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2542). **ปากไก่และใบเรือว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ - วรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : แพรวล้านกพิมพ์.
- ประจักษ์ ประภาพิทยากร. (2529). **วรรณคดีวิเคราะห์พระอภัยมณี**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ประทีป วานิชนิกร. (ม.ป.ป). **สุนทรภู่**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- บุพร แสงทักษิณ. (2540). **พัฒนาการวรรณคดีไทย** (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช.